

Стратонов В. М.,
*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>*

ЕФЕКТИВНА СУДОВА ПРОЦЕДУРА В АСПЕКТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

EFFECTIVE JUDICIAL PROCEDURE IN THE ASPECT OF THE PRINCIPLE OF THE SUPREME LAW

У статті висвітлено широке коло питань щодо ефективності судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права. Автором обґрунтовано вимоги щодо ефективної організації судового процесу які є невід'ємною складовою ефективності правосуддя та, як наслідок, частиною конституційного принципу верховенства права.

Аргументовано, що належна організація судового процесу в більшій мірі залежить від професійності судді або колегії суддів, які розглядають справу, та безпосередньо слідує із принципу верховенства права. На підставі аналізу положень конституційного законодавства та огляду практики Європейського суду з прав людини автором сформульовано висновок про конституційні та міжнародні засади ефективної організації судової процедури.

Зазначено, що європейські інституції розробили низку рекомендацій, спрямованих на максимальне спрощення судової процедури. Визначено, що одним із нововведень національного процесуального законодавства, спрямованих на прискорення судового розгляду справ, стало запровадження письмового провадження, особливо в судах апеляційної інстанції, а також покладення на суддів підвищеної відповідальності за недопущення зловживання учасниками судового провадження процесуальними правами.

Доведено, що важливим критерієм ефективності судової процедури є оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом принципу розумних строків та строків визначених процесуальними кодексами.

Обґрунтовано, що в основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

З'ясовано, що важливим критерієм ефективності судової процедури є також дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема змагальності, диспозитивності, рівності сторін.

Автор звертає увагу на власні праці, в яких основною є думка, щодо відповідальності суддів за порушення конституційних прав людини, допущення помилок як технічного так процесуального характеру, тощо.

Ключові слова: *судовий процес, принципи, своєчасний розгляд, ефективність правосуддя, верховенство права, конституційне право, електронне судочинство.*

The article covers a wide range of issues of the effectiveness of judicial proceedings from the point of view of the implementation of the principle of the rule of law. The author substantiates the requirements for the effective organization of the judicial process, which are an integral part of the effectiveness of justice and, as a consequence, part of the constitutional principle of the rule of law.

It is argued that the proper organization of the judicial process largely depends on the professionalism of the judge or panel of judges considering the case and directly follows from the principle of the rule of law. Based on the analysis of the provisions of constitutional legislation and a review of the practice of the European Court of Human Rights, the author formulates a conclusion on the constitutional and international principles of the effective organization of judicial proceedings.

It is noted that European institutions have developed a number of recommendations aimed at maximally simplifying the judicial procedure. It is determined that one of the innovations of the national procedural legislation aimed at accelerating the judicial consideration of cases was the introduction of written proceedings, especially in appellate courts, as well as imposing increased responsibility on judges for preventing abuse of procedural rights by participants in the trial. It has been proven that an important criterion for the effectiveness of the judicial procedure is the promptness of the

consideration and resolution of the case, that is, the court's compliance with the principle of reasonableness of the terms and deadlines determined by procedural codes.

It is substantiated that the basis for the courts' compliance with the requirements for timely consideration and resolution of cases is the principle of procedural economy, which means the maximum possible simplification of the judicial process, provided that this does not entail a violation of the procedural rights of the parties to the case and does not limit the very essence of access to the court guaranteed by Art. 55 of the Constitution of Ukraine and Art. 6 of the Convention.

It has been established that an important criterion for the effectiveness of the judicial procedure is also compliance with the constitutional and procedural principles of the implementation of the judicial process, in particular, adversarial nature, discretion, equality of the parties. The author draws attention to his own works, in which the main idea is the responsibility of judges for violations of constitutional human rights, the admission of errors of both technical and procedural nature, etc.

Key words: *judicial process, principles, timely consideration, efficiency of justice, rule of law, constitutional law, electronic justice.*

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою ефективного правосуддя є належна організація судового процесу, що включає своєчасність (дотримання встановлених або розумних строків розгляду та вирішення справи по суті), справедливність (забезпечення рівності та змагальності учасників судового процесу), недопустимість зловживання процесуальними правами сторонами та іншими учасниками судового процесу, тощо.

Отже, складовою ефективною організацією судочинства є належна організація судового процесу, яка в більшій мірі залежить від судді або колегії суддів, які проводять судовий розгляд під час якого безпосередньо дотримуються принципу верховенства права.

Тому, виникає необхідність у проведенні ґрунтованого аналізу критеріїв ефективності судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання ефективності організації судової процедури вивчали такі науковці: Л. В. Данилець, О. Іванченко, О.В. Капліна, М.С. Кельман, Л. М. Москвич Р. І. Панчишин, В.М. Стратонов, І.Ю. Татулич та ін. Разом з тим, у сучасній науці, як конституційне право, адміністративний, кримінальний, цивільний процес, не достатньо наукових робіт присвячених дослідженню ефективній організації судової процедури як складової ефективності правосуддя та вимогою, необхідною для реалізації принципу верховенства права.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою статті є визначення критеріїв ефективно організованої судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права. Для досягнення цієї мети виконані наступні завдан-

ня: 1) визначені конституційні та міжнародні основи вимірювання ефективності судової процедури; 2) виокремлені та охарактеризовані критерії ефективної організації судової процедури; 3) визначено правовий зв'язок між принципом процесуальної економії та ефективності організації судової процедури.

Результати дослідження. У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006, йдеться про те, що подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на зміцнення верховенства права через забезпечення справедливого судового процесу. Це означає дотримання принципів законності, рівності сторін перед судом, змагальності, диспозитивності, відкритості та обов'язкового виконання судових рішень, із можливістю відступу від них лише у випадках, передбачених законом. Також важливо уникати надмірних формальностей у судочинстві та спрощувати процедури у нескладних справах, щоб забезпечити оперативний захист прав без шкоди для справедливості розгляду [1].

На думку Л. М. Москвич, критеріями ефективності судової процедури є: 1) справедливість судового розгляду, що передбачає додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату правосуддя; 2) неупередженість судового розгляду, що визначена ст. 6 «Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод», та певним чином перетинається з принципом незалежності суду, зокрема, від сторін у справі; означає: «не фактичну відсутність упередженості з боку суду чи окремих його членів, а так звану

видиму неупередженість, тобто те, чи сприймає сторонній спостерігач судовий розгляд як неупереджений»; 3) своєчасність судового розгляду, тобто дотримання встановлених або, якщо процесуальним законодавством чітко не визначені конкретні гранично допустимі строки розгляду справи судом, то розумних строків; дотримання цього критерію ефективної судової процедури забезпечує оперативність розгляду правового спору, адже несвоєчасність судових дій може мати серйозні наслідки для тих, кого це безпосередньо стосується, призводить до зниження рівня громадської довіри до суду, негативно впливає на імідж судової влади в цілому [2, с. 171, с. 178, с. 184].

Як вважає Я. О. Берназюк, «ефективність організації судового процесу є необхідною умовою дотримання розумних строків розгляду та вирішення спорів та залежить від багатьох чинників, зокрема: дотримання принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами та строків (тривалості) розгляду юридичного спору в суді, гарантування конституційних принципів рівності та змагальності учасників справи, а також обов'язковості виконання судового рішення» [3, с. 139].

У свою чергу О. Іванченко, з урахуванням міжнародної практики оцінювання діяльності органів правосуддя, до системи критеріїв оцінювання ефективності судів під час надання судових послуг, тобто ефективності судової процедури, відносить: 1) якість судового рішення; 2) доступність суду; 3) своєчасність розгляду справи юрисдикції тощо [4, с. 224].

Отже, науковцями наводяться різні критерії ефективності судової процедури, проте, не всі спрямовані на оцінювання ефективності саме організації судової процедури, а є більш загальними та такими, що відображають ефективність правосуддя в цілому. Наприклад, до таких критеріїв можна віднести рівень довіри суспільства до судової влади. Крім того, серед виокремлених науковцями критеріїв ефективності зустрічаються такі, що потребують окремого дослідження в якості самостійного елементу ефективності правосуддя, зокрема йдеться про якість судового рішення.

Тому, звужуючи предмет оцінювання саме до меж конкретно організованої судової процедури, до критеріїв ефективності останньої

доцільно віднести: 1) оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом розумних строків або строків, визначених процесуальними кодексами; 2) дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема змагальності, диспозитивності, рівності сторін та ін.

Обов'язок забезпечення цих вимог ефективності судового процесу, як уже згадувалося раніше, покладається на суддю або колегію суддів.

Зокрема, деякі умови для забезпечення оперативного розгляду та вирішення справи визначені такими міжнародними актами: Рекомендації № R(84)5 Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя [5], Рекомендації № R(95)5 Комітету Міністрів державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і господарських справах [6], Рекомендація № R(2004)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини [7] та ін.

Зокрема, у додатку до Рекомендації № R(84)5 визначено, що для вдосконалення функціонування системи правосуддя рекомендується впроваджувати такі принципи:

1) запровадження в складі судового провадження не більше, ніж двох судових засідань; суд має вживати заходів для того, щоб всі дії, необхідні для проведення другого засідання, були підготовлені вчасно, і щоб затримки в принципі не дозволялися, окрім випадків виникнення нових фактів або за інших виняткових і важливих обставин;

2) завданням судді є недопущення зловживання сторонами та іншими учасниками судового процесу процесуальними правами, зокрема суд має бути наділений повноваженням постановляти рішення по справі у спрощеному порядку і, якщо це доречно, накладати на цю сторону, яка допускає зловживання процесуальними правами, штраф або виносити рішення про відшкодування збитків, завданих іншої стороною;

3) покладення на суддю, головним чином, суду першої інстанції повноваження вирішува-

ти, з урахуванням характеру справи, за винятком випадків, питання про здійснення судового провадження письмово або усно, або в обидва ці способи [5, с. 329–330].

Крім того, в аспекті підвищення ефективності судової процедури в Рекомендаціях № R(95)5 викладено такі принципи:

1) слід забезпечити можливість перегляду будь-якого рішення суду першої інстанції судом вищого (апеляційного) рівня;

2) якщо прийнято рішення щодо можливості винятків з цього принципу, всі такі винятки повинні бути закріплені в законі та відповідати загальним принципам правосуддя;

3) для запобігання зловживанням системою оскарження державам рекомендовано розглянути можливість впровадження деяких або всіх з нижченаведених заходів: а) вимагати від осіб, які подають апеляцію, представлення на ранній стадії обґрунтованих підстав їхніх скарг та зазначення очікуваних засобів правового захисту; б) дозволити суду другої інстанції використовувати спрощену процедуру (наприклад, без повідомлення іншої сторони) для відхилення скарг, які здаються йому відкрито необґрунтованими, нерозумними або поданими з наміром завдати шкоди; в таких випадках можна передбачити застосування відповідних санкцій, таких як штрафи [6, с. 333–334].

Таким чином, європейські інституції розробили низку рекомендацій, спрямованих на максимальне спрощення судової процедури, запровадження письмового провадження, особливо в судах апеляційної інстанції, а також покладення на суддів підвищеної відповідальності за недопущення зловживання учасниками справи процесуальними правами.

Загалом, як свідчить аналіз наведених положень міжнародних рекомендацій та національного законодавства, одним із ключових критеріїв ефективності судової процедури є дотримання розумних строків розгляду та вирішення справи.

На це звертають увагу деякі науковці, зазначаючи, що критерієм своєчасності, а через неї й ефективності судочинства є дотримання розумності строків розгляду справи судом, що є одночасно однією із основних засад судочинства. В свою чергу, І. Ю. Татулич з цього приводу зазначає, що ефективність судового процесу

та дисципліна його учасників значною мірою залежать від процесуальних інститутів і процедур, які забезпечують досягнення цілей відповідного виду судочинства. Науковець зазначає, що важливим чинником реалізації цієї ефективності є збалансованість і узгодженість послідовних етапів судового процесу. Це сприяє належному функціонуванню правосуддя та забезпечує дотримання його основних принципів [8, с. 273].

Разом з тим, саме проблема своєчасності (дотриманні встановлених процесуальним законодавством строків або розумних строків) розгляду та вирішення судами справ гостро стоїть протягом останніх декількох років в Україні.

Про це, зокрема свідчать чисельні рішення ЄСПЛ у справах проти України, в яких судом було визнано порушення ст. ст. 6 та/або 13 Конвенції у зв'язку з недотриманням національними судами встановлених строків розгляду та вирішення справи у різних видах судочинства.

Наприклад, у рішенні в справі «Безрученко та інших проти України» (заява № 5068/20 та інші) ЄСПЛ звернув увагу, що розумність тривалості провадження слід оцінювати з урахуванням обставин справи та з посиланням на такі критерії: складність справи, поведінку заявників та відповідних органів [9].

Крім того, в рішенні в справі «Карнаушенко проти України» (заява № 23853/02) ЄСПЛ наголосив, що відсутність будь-якого факту чи аргументу, які могли б виправдати загальну тривалість провадження на національному рівні, та взявши до уваги свою прецедентну практику з цього питання, свідчить про те, що у цій справі тривалість провадження була надмірною і не відповідала вимогам щодо розумності строку, а тому заявники не отримали ефективного засобу правового захисту [10].

В основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

На думку О. М. Каплі, принцип процесуальної економії пов'язаний саме зі спрощен-

ням судових процедур у нескладних справах, де при цьому не буде порушуватися вимога щодо об'єктивного, повного та всебічного розгляду справ [11, с. 117]. Разом з тим, реалізація принципу процесуальної можлива й поза межами спрощеного судового провадження, але й в інших судових процедурах, зокрема – загальному судовому провадженні. Однак, для цього суддя – головуючий у справі повинен створити для цього належні умови, включаючи недопущення зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами.

Такої думки дотримується, зокрема А. М. Гриб та О. М. Михайлов. Науковці зауважують, що дія принципу процесуальної економії в судочинстві дозволяє усунути зайві «формальності», що не є суттєво необхідним та які тільки обтяжують процес, можуть бути замінені іншими, більш економними процесуальними засобами, які достатньо гарантують належне відправлення правосуддя [12, с. 100].

Водночас, на існування проблеми надмірної тривалості судових проваджень вказав на одній із конференцій, присвячених підвищенню ефективності організації судочинства в Україні, глава Верховного Суду, зауваживши, що однією з основних причин такої ситуації є неявка учасників процесу в судові засідання та зловживання сторонами своїми процесуальними правами [13]. Не менш важлива роль відводиться слідчому судді який здійснює судовий контроль ще на стадії досудового розслідування. На думку В.М. Стратонова, суттєвою помилкою є те, що повноваження даного суб'єкта кримінального процесу практично розміщені не системно, а, на жаль, функції розкидані по всьому кримінальному процесуальному кодексу [14].

Ми неодноразово звертав увагу на дисциплінарну практику Вищої ради правосуддя [15; 16]. Особливої уваги потребують роботи щодо визначення поняття «добросовісність». Аналізуючи новітні науково-практичні дослідження,

ми розглядали трактування оцінного поняття «добросовісність» у практиці відбору та кваліфікаційного оцінювання суддів. В роботі зазначено: «...відсутність законодавчого визначення оцінного терміну «добросовісність» у практиці відбору та кваліфікаційного оцінювання не означає, що воно не відповідає вимогам правової визначеності. Цю концепцію будують як законодавці, так і судові органи, а також судова практика [17, с. 73–74].

Висновки. Отже, критеріями ефективної організації судового процесу є:

1) оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом розумних строків або строків, визначених процесуальним законодавством;

2) дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема верховенства права, змагальності, диспозитивності, рівності сторін, тощо.

3) відбір суддів за принципами «добросовісності» та судової етики.

В основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

Реалізація принципу процесуальної економії сприяє дотриманню встановлених строків розгляду та вирішення справи судом, для цього головуючий у справі повинен створити належні умови, включаючи недопущення зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами. за допомогою запровадження електронного судочинства. Необхідно враховувати та проводити оцінку судової експертизи у контексті реалізації змісту права на справедливий суд з огляду на судову практику ЄСПЛ та українських судів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>.
2. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. 384 с.

3. Берназюк Я. О. Принцип процесуальної економії як складова ефективності адміністративного судочинства. Експерт. 2021. Вип. 10. С. 133–142.
4. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. Підприємництво, господарство і право. 2017. Вип. 11. С. 222–225.
5. Рекомендація № R(84)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 28 лютого 1984 р. на 367-ому засіданні заступників міністрів). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf.
6. Рекомендація № R(95)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах (прийнята Комітетом Міністрів 7 лютого 1995 р. на 528-ому засіданні заступників міністрів). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU95387>.
7. Рекомендація № R(2004)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини (прийнята на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_574#Text.
8. Татулич І.Ю. Процесуальні строки як гарантія здійснення ефективного цивільного судочинства. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 року). 356 с.
9. Рішення у справі «Безрученков та інші проти України» (Заява № 5068/20 та 2 інші заяви). Європейський суд з прав людини від 10.06.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g25#Text.
10. Рішення у справі «Карнаушенко проти України» (Заява № 23853/02). Європейський суд з прав людини від 30.11.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_125#Text.
11. Капля О. М. Принцип процесуальної економії в контексті вдосконалення адміністративного судочинства. Право і суспільство. 2017. № 3. Ч. 2. С. 114–118.
12. Данилець Л. В. Визначення способів зловживання цивільними процесуальними правами та засобів їх протидії у зв'язку з введенням на території країни воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 98–100.
13. Правила організації ефективного судочинства обговорили на нідерландсько-українській конференції. Верховний Суд. 2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1492723>.
14. Стратонов В.М. Повноваження слідчого судді у кримінальному провадженні. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.) та ін. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. Вип. 66. С. 264–272. URL: <http://digest.kndise.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/06/vol66.pdf>
15. Стратонов В.М., Рибалко В.О. Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та змагальності. Юридична психологія. Науковий журнал. 2023. №1 (32). С. 16–23. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/issue/view/82>
16. Стратонов В.М., Рибалко В.О. Окремі проблеми дисциплінарної відповідальності суддів за порушення основоположних прав людини. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 3. С. 173–183. URL: <http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/28.pdf>
17. Vasyl Stratonov, Volodymyr Rybalko Interpretation of the Evaluative Concept of “Integrity” as a Part of Judge Selection and Qualification Evaluation Practice. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2024. T.33 № 4. С. 73–85. URL: <https://journals.umcs.pl/sil/article/view/18211>